

Консервативне обличчя класичного лібералізму

Геннадій Аляєв

Ф.А.Хайек. *Право, законодавство та свобода. Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії*. В 3-х т. Переклад з англійської Наталії Комарової. — Київ: Сфера, 1999.

Ф.А.Гайек. *Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії*. Т. I–III. Переклад з англійської Віктора Дмитрука. — Київ: Аквілон-Пресс, 2000.

Доба забобонів — це час, коли люди уявляють, що вони знають більше, аніж це є насправді.
Фридрих Август фон Гаєк

Шлях до читача

До сторіччя лауреата Нобелівської премії, відомого австрійського економіста та філософа права Фридриха фон Гаєка (1889–1992) в Україні вийшли друком одразу два видання його фундаментальної праці «Law, Legislation and Liberty» (1973–1979). Такий «подвійний постріл» привертає увагу та дає привід поговорити про резонансність Гаєкових ідей у сучасній Україні. Водночас важко подолати певні сумніви з приводу доцільності такого марнотратства наших і без того не дуже потужних перекладацьких кадрів, — адже навіряд чи другий переклад викликаний суттєвими хибами першого, просто забракло координації видавничих стратегій (немає навіть суголосності у транслітерації авторового прізвища)*.

Втім, суто перекладацьких вад чи здобутків двох видань я практично не торкатимусь. Зауважу лише, що з позиції пересічного читача переклад Наталії Комарової («Сфера») видається простішим і зрозумілішим, натомість термінологічно точнішим виявляється переклад Віктора Дмитрука («Аквілон-Пресс»). Лише один приклад: які були підстави перекладати у підзаголовку цілком зрозумілий і відповідний до Гаєкової концепції термін *liberal* побутовим *широкій*?

Суттєві формальні різниці, на мій погляд, мають і способи видання тексту. «Сфера» видрукувала всі три томи окремими книжками, а це, з огляду на їхній обсяг (близько 200 сторінок кожний), було зовсім не обов'язково. Оригінал уперше видано саме так лише через те, що твір готувався до друку впродовж тривалого часу. Зібраним під однією обкладинкою текстом користуватися зручніше.

* В цій публікації прізвище Науек транслітеровано інакше, ніж в обох рецензованих книжках; таке написання, вжите в нещодавно виданому українському перекладі оксфордської «Енциклопедії політичної думки» («Дух і Літера», 2000), є, на нашу думку, адекватним. — Ред.

Натомість «Аквілон-Пресс», як на мене, помилився в іншому: слід було зважити на те, що в цій праці примітки є здебільшого не просто бібліографічними посиланнями, а органічним доповненням тексту. Редактори вирішили, що досить великі винос-ки, які подекуди, йдучи одна за одною, заповнюють цілі сторінки, заважатимуть сприйняттю основного тексту. Проте розміщення всіх посилань наприкінці тому ускладнює сприйняття ще більше, адже читачеві врешті-решт набридає щоразу перегортати всю книгу, й важливу

тей. Гаєкова критика демократії стала для них одкровенням, тимчасом як майже нічого нового в ній немає: ще в античні часи філософ-мислителі (на відміну від політиків-демагогів) звертали увагу на од-бічність цього політичного механізму. «Не будеш з більшістю, щоб чинити зло» — прямо попереджує і Біблія (Вих. 23:2). Цю оманливість демократії Гаєк відчуває досить тонко: «Крок від переконання, що тільки те, що схвалено більшістю, є обов'язковим для всіх, до переконання, що все, що більшість схвалює, має

ше утилітарний засіб, призначений захищати й підтримувати соціальний мир і свободу особистості. «Хоча демократія сама по собі не є свободою (окрім як для невизначеної спільності, більшості “народу”), вона є однією з найважливіших гарантій свободи».

Тепер уже існує достатньо доступних перекладів Гаєкових праць, щоб скласти більш-менш адекватне уявлення про його ліберальний світогляд. Доктор права та політичних наук і нобелівський лауреат з економіки, він відрізняється синтетичним підходом до економічних, політичних, правових та моральних ідей. «Право, законодавство і свобода» є обґрунтуванням лібералізму переважно у філософсько-правовому вимірі, хоча важливим об'єктом розгляду при цьому стають економічна система та система розподілу. Окремою темою постає критика ідеї соціальної справедливості, котра на практиці неминуче перетворюється на привілеї окремих груп і порушення загальнообов'язкових правил належної поведінки.

Ліберально-консервативна парадигма

Коли в симбіозі ліберально-демократичних ідей наголошується ліберальний складник, це може призвести або до *ліберального анархізму* (власне, відомий і шлях від демократії до охлократії), або до *ліберального консерватизму*. Гаєк, безумовно, йде другим шляхом (хоча деякі його ідеї — наприклад, про приватизацію грошової емісії, — є занадто антиетатистськими). Він відомий як прихильник досить крайньої серед сучасних напрямів версії лібералізму (*лібертаризму*), і застосовувати до його ідеології означення «консервативний», у будь-якому сенсі, здається на перший погляд дивним і парадоксальним. Але це не просто формальна суперечність означення, яка підкреслює незмінність, належність до класичної традиції його лібералізму. Остання характеристика також слушна, якщо брати до уваги опозицію Гаєка більш сучасним, переважно соціальним напрямкам лібералізму, які багаті в чому рідняться із соціал-демократизмом. Проте мова не про ситуативне значення терміна «консерватор», який позначає охоронця старих звичаїв. Якщо відома теза «сучасний консерватизм (неоконсерватизм) — це лібералізм XIX століття» мала на увазі тільки те, що захист ідей права та свободи в чистому вигляді наприкінці XX століття є *консервативною позицією*, то так само консерваторами слід називати комуністів, котрі захищають сьогодні соціалістичні ідеї, — але це аж ніяк не пояснює сутності *філософії консерватизму*. Не можна не звернути увагу на те, що гаєківський лібералізм органічно поєднує заперечення будь-якого зовнішнього конструктивістського втручання у процес суспільного розвитку з утвер-

Малюнок Володимира Костира

частину тексту він може втратити.

Але досить про технічні деталі, перейдімо до самого тексту, який, незважаючи на свій вік, залишається актуальним не тільки для фахівців. До речі, Гаєкові праці прийшли до пересічного вітчизняного читача, не дуже обізнаного в мовах і не вхожого до спецсховищ, не більш як десять років тому. «Шлях до рабства» (1944) надрукували «Вопросы философии» наприкінці 1990-го, а трохи згодом цю працю майже мільйонним тиражем доніс до перебудованого радянського суспільства «Новый мир». Її ліберальні ідеї напрочуд вдало корелювали з намірами ідеологів «шокової терапії», проте Гаєкові застереження про небезпеку абсолютизації демократичних процедур не були сприйняті серйозно. Світогляд тодішніх неофітів від демократії ще не вмщував чітких уявлень про відносно інструментальний характер цього явища й про розрізнення демократичних і ліберальних ціннос-

таку силу, є дуже незначним» (тут і далі цитуємо за виданням «Аквілон-Пресс»).

Сьогодні нам, свідкам розбудованої та «гарантованої» демократії, знову є сенс нагадати про розрізнення демократичних і ліберальних ідеалів. Слушними тут будуть слова іншого австрійця — Людвіга фон Мізеса, якого Гаєк визнавав своїм учителем: «Насправді немає суттєвої різниці між необмеженою владою демократичної держави та необмеженою владою самодержця... Тільки в межах лібералізму демократія виявляється функціональною. Демократія без лібералізму — це порожня форма». Мізес, щоправда, підкреслював також, що демократія виконує надто важливі функції, щоб можна було зволікати з її впровадженням, очікуючи, поки народ «дозріє», — але, знову ж таки, впровадженням *на ґрунті лібералізму*. Демократія не є найвищою політичною метою, вона, як підкреслюють Мізес і Гаєк — ли-

Книжки, що надійшли до редакції

Володимир
Яворський
**Напівсонні
листи
з Діамантової
імперії
та Королівства
Північної Землі**
Київ: Факт, 2001

За авторитетним свідченням Віктора Неборака, «настирні послання» Яворського пишуться в такий спосіб:

Десь, по той бік потоків дійсності, крутиться величезна куля зі списаними чи набраними на небесному комп'ютері листками-письменами. Аркуші вже давно перемішано, хронологію подій навки порушено, і будь-які спроби лінійної реставрації приречено на поразку. Час від часу — з нерозгаданою досі ніким закономірністю — куля зупиняється, і черговий «напівсонний лист» проступає у свідомості лише однієї на всій Земній кулі людини. Ім'я цієї людини — Володимир Яворський. Влодко записує адресований лише йому одному лист, і тут на нього чатують письменницькі Спокуси. ... Та чи не зламається ця фантазмагорійна пошта, — якщо ці чудесні послання буде виставлено на загальний огляд?

Небезпідставний Небораків острах можна розв'язати авторовим запевненням в душі дуже модного нині Мілорада Павича:

Епопея є твором, який за самою природою не може бути завершеним, а, отже, є завершеним з кожним новим «напівсонним» листом. Розширювати її можна в будь-якому напрямі і з будь-якого місця.

Микола
Петренко
**Лицарі
пера і чарки**
Львів:
СПОЛОМ, 2000.

Микола Петренко, знаний письменник і чільна постать вітчизняного літературного побуту недавніх часів,

упродовж десятиліть перебував у самій гущині українського (переважно, галицького) богомного життя. З його оповідей постають яскраві особистості — від Володимира Маняка до Володимира Лучука, — разом із якими літераторові доводилося жити, чаркувати та працювати протягом останніх п'ятдесяти років. Отже, чарка, її роль і місце в літературно-мистецькому процесі: Україна, Львів, друга половина ХХ століття...

**Цирендоржівські
читання-2000**
Київ: Стилос, 2000

Збірник, що його підготувало київське Товариство бурятської культури у співпраці з Фондом «Далекий Схід» (науковий керівник проекту — Олена Гнєса, координатор проекту — Юрій Завгородній), містить матеріали наукових читань, які відбулися в київському Інституті сходознавства ім. Кримського НАНУ 19 травня 2000 року й були присвячені пам'яті Рабдана Цирендоржієва (1923—1999) — видатного громадського та культурного діяча бурятської діаспори в Україні. У статтях українських і бурятських (у тому числі з діаспори в Україні) науковців розглянуто актуальні питання історії, релігії, культури та мистецтва бурятського народу, а також країн, пов'язаних із ним спільними культурними традиціями — насамперед Тибету та Монголії. Особливу увагу приділено зв'язкам бурятського, монгольського та калмицького народів з Україною, пам'яткам бурятської культури в Україні тощо.

дженням самоцінності традиції, яка є основним творцем (якщо тут до речі цей термін, якого Гаєк відкинув би як антропоморфного) політико-правових інститутів і норм.

Зупинімося трохи на генезі ще не досить звичного для одномірного («праві» — «ліві») політичного мислення поняття *ліберальний консерватизм* (до речі, позначення «нео-лібералізм» та «неоконсерватизм» якраз і засвідчують таку одномірність політичного дискурсу, нездатність піднятися понад роз'єднанчі дуалістичні до об'єднанчих *монодуалістичних* характеристик). Цей конструкт у 20-х роках почав застосовувати Петро Струве, — власне, він сам уособлював, за висловом Семена Франка, «оригінальний зразок ліберала-консерватора англійського типу». Звернімо увагу на це означення національної ментальності. Воно не стверджує, безумовно, що будь-який англійський лібералізм є консервативним, або що поза межами Англії ліберальний консерватизм неможливий (ідеться якраз не про англійських авторів). Але англійська політико-правова культура справді стимулювала поєднання консервативних цінностей із ліберальними (згадаймо, що один із засновників сучасного консерватизму Едмунд Берк був, власне, *віром*), і тому таке поєднання в будь-якій іншій національній традиції неминуче асоціюється з Англією.

Що, власне, мається на увазі під *ліберально-консервативною парадигмою*? Схематично її можна було б окреслити як поєднання, з одного боку, утвердження цінностей людської гідності, прав і свобод, пріоритету людини перед державою, забезпечення політичного та економічного плюралізму, який ґрунтується на недоторканності приватної власності й свободі думки, а з іншого — визнання того факту, що гарантування цих пріоритетів можливе лише за умови сталості й передбачуваності політико-правового розвитку, отже — збереження традицій і порядку, які перетлумачуються не як реакційно-авторитарні, а як суто організаційні цінності. Якщо класичний лібералізм підкреслює, що гарантією свободи є закон і право, то ліберальний консерватизм вказує, що закон сам має свою основу у відданості історичній традиції, яка, власне, й створює право. Звичайно, суто механічне поєднання цінностей свободи і традиції ще не може вважатися життєздатною ідеологією, оскільки кожний складник базується на різних началах, і необхідно знайти ті єднальні принципи, які могли б центрувати та жити цей симбіоз. Можливий релігійний підхід до такого центрування — він притаманний, зокрема, тому ж Струве або Франку, — на відміну від них, Гаєк репрезентує секулярний шлях, намагаючись не звертатися до Вищої сили. При цьому, щоправда, він вимушений удаватися до містики спонтанності.

Традиція і право

Попри австрійське походження, Гаєк виступає в цій праці як апологет англосаксонської системи загаль-

ного права, якій притаманна перевага судового прецедента як джерела права. Ця система якнайкраще ілюструє поняття права як сукупності правил належної поведінки, котрі, власне, засадничо ніким не встановлені. Гаєк робить наголос на розведенні понять права і закону, що дає йому аргументи для нищівної критики правового позитивізму, а також для критики ідеї державного суверенітету й необмеженої демократії. Наскрізною ідеєю — і головним філософським концептом — виступає відкидання будь-якого конструктивізму (раціоналізму), тобто силкування адекватно перенести в життя суспільства будь-які штучні витвори, сконструйовані в людській голові.

Гаєк запроваджує принцип «іманентної критики» соціальних феноменів (який дуже схожий на постулат Берка: «ідея наслідування не має нічого проти набуття нового, але охороняє те, що вже набуто»): «...Ми й не твердимо, що усяка традиція як така є священною і не підлягає критиці; а лиш те, що основою для критики будь-якого продукту традиції завжди повинен бути інший продукт традиції, який ми не хочемо або не можемо ставити під сумнів...». Це суто консервативний принцип, який визнає пріоритет цілого над частиною, традиції над зміною, людства в цілому над окремою людиною чи окремою генерацією людей. «...Ми повинні будувати на традиції, — повторює Гаєк, — і можемо лише намагатися підправляти її наслідки».

Гаєків секулярний лібералізм знаходить опору в органічному погляді на суспільство. Він гіпостазує спонтанний рух соціуму, з якого особистість бере живильну силу та виток своєї внутрішньої енергії. Всупереч традиційним версіям теорій природного права та суспільного договору він покладає підставою суспільного співжиття не вічні природні закони або раціональний дискурс, а історичну органіку. «Добрими людей зробила не природа і не розум, а традиція». Стихійність розвитку і сталість традиції, що знаходять своє вираження в англійській системі загального права, котра стає основною емпіричною матерією Гаєкової теорії, є первинними відносно будь-яких раціоналістично-конструктивістських задумів окремої людини або групи людей. «Весь корпус права виростав шляхом поступового формування превалюючих концепцій справедливості, а не шляхом законодавства». Гаєк ставить традиції вище за інституції, які легко копіюються, а тому можуть бути чужорідними в даному соціальному просторі. Щодо свободи, то вона, виступаючи як самодостатня цінність, генетично також пов'язана з традицією і не може впроваджуватися безпосередньо. «Свобода є артефактом цивілізації... Ми завдячуємо своєю свободою обмеженням свободи».

Принциповим моментом, на якому ґрунтує свою систему доказів Гаєк, є уявлення про *негативність правил поведінки*, що утворюють право. Він наголошує, що «правила належної поведінки можуть лише обмежити діапазон дозволених дій таким чином, щоби наміри різних осіб не

зіштовхувались, але не можуть безумовно визначати, які дії ці індивіди повинні виконувати». Він навіть вдається до міні-дослідження, в якому доводить перевагу в соціально-філософській думці поглядів на право та закон як на чинники, спрямовані на те, щоб унеможливити несправедливість, а не на те, щоб установити справедливість. «Ми не надто помились, — пише австрійський учений, — якщо для наших цілей трактувати мемо всі правила належної поведінки як негативні за характером». Зрештою ця позиція спрямована проти будь-якого утопізму, спроб штучного ошасливлення, коли хтось бере на себе тягар вирішувати, як потрібно жити іншим. Зазначимо, що ХХ століття було багатим на такі спроби, і всі ми знаємо, чим вони завершуються.

Основна гносеологічна підстава негативності права, яку висуває Гаєк, — *неможливість абсолютного знання*, тобто точного знання про всі найближчі та віддалені наслідки тих чи інших дій, що робить будь-яку програму суспільної реконструкції, на його думку, безглуздою, навіть злочинною. Одночасно він наголошує, що всі високі цінності, яких може прагнути людство, — а такими він називає мир, свободу, справедливість, додаючи також і демократію (не як абсолютну, а як процесуальну цінність), — також є фактично негативними, бо вони лише заперечують щось негативне, а не утверджують позитивне. «Стремління до ідеалу справедливості (як і стремління до ідеалу істини) не передбачає, що ми знаємо, чим є справедливість (або істина), а лиш наше знання того, що ми вважаємо несправедливим (або неістинним)». Предметом постійного акцентування в цій — і не тільки в цій — Гаєковій праці є стихійність процесу формування економічної системи вільного ринку. Її переваги не є здобутком людського розуму, котрий нездатен охопити та скласти всі незліченні вектори ринкових інтересів. Вони є результатом практичного розвитку, методу «спроб і помилок», який зовсім не був однолінійним прогресом (до речі, Гаєк опонує веберівським ідеям про протестантську етику як чинник розвитку капіталізму, знаходячи фундаментальні ідеї вільного ринку в іспанських єзуїтів ХІІ століття). «Ми ніколи не задумували нашої економічної системи. Для цього ми не були достатньо розумними».

Поділ влади: законодавство й урядування

Безумовно, Гаєкова позиція вразлива. Абсолютизація стихійного розвитку створює враження однобічності й справді має методологічні вади. Але для нас вона цінна передусім у частині нищівної критики правового позитивізму й утвердження поняття права, яке стоїть вище за формально прийнятий закон. На жаль, і досі на теренах колишнього Союзу, особливо в середовищі державно-політичних теоретиків, панує думка першого радянського президента про те, що «правова держава — це держава, в якій діють закони».

Безумовно, держава, в якій закони не діють — це, власне, й не держава зовсім, а «зграя розбійників» (Августин). Але між законом і правом існує (принаймні, в деяких державах) невеличка різниця, яка дозволяє говорити, з одного боку, про *закони правові та неправові*, а з іншого — про *право тисане (у законах) і неписане (звичаєве)*. В інших державах, як показує практика, закон і право абсолютно спокійно ототожнюються, що дозволяє бути цілком впевненим у правовому характері розбудованої держави, не переймаючись при цьому турботами щодо відповідності нормативних актів нормам моралі та справедливості. «І хоча концепція влади (правління, суверенності чи верховенства) закону передбачає поняття права, яке визначається якостями правил, а не їх джерелом, сьогодні законодавчі органи вже звучать так не тому, що вони укладають закони, а закони звучать так, тому що вони виходять із законодавчих органів, незалежно від форми й змісту їхніх рішень» (курсив Гаєка дуже промовистий з огляду на українські реалії).

Пригадується загальнонародно схвалена й одразу забута невиразна ідея української двопалатності, коли ми читаємо Гаєкову критику конкретних форм інституційного розподілу влади. Він пропонує певну реформу системи поділу влади, яка повинна складатися з уряду, урядової асамблеї (сформованої за партійним принципом) і законодавчої асамблеї (сформованої за *меритократичним* принципом, тобто з урахуванням найвищих здобутків і моральної чистоти найкращих людей різних генерацій). Не будьмо суворими до деталей цього проекту — в ньому є певна утопічність. Але критика законодавчого органу за те, що він перетворюється на палату урядування, яка намагається у дрібницях скеровувати уряд, надаючи при цьому одномоментним рішенням статусу законів і змінюючи їх потім десятки разів, перетворюючи поняття закону з постійного, усталеного, на клаптикове «чого изволите» — ця критика не може не бути актуальною. Інколи вона переходить у пряме звинувачення: «Роздача хабарів за рахунок когось іншого, *кого не можна з легкістю ідентифікувати*, виявилась найбільш привабливим способом купити підтримку більшості. Але парламент чи уряд, який стає благойдишньою інституцією, стає таким чином відкритим для нездоланного шантажу. І скоро це перестане бути «нагородою», а стає виключно «політичною необхідністю», котра визначає, які групи отримають сприяння за загальний кошт».

Якщо урядування безпосередньо пов'язане з представництвом інтересів і тому передбачає формування більшості, відданій певній програмі дій і «здатній керувати», то законодавство базується на розрізненні *правильного та неправильного*, тобто передбачає формулювання постійних правил, які не залежатимуть від чийось примх. Захист інтересів і обстоювання справедливості — принципово різні речі, й вони потребують різних людей, адже «ефективне ви-

конання завдань першого роду вимагає якостей, дуже відмінних від невідкупності, мудрості і розсудливості, які відіграють першорядне значення в другому випадку». Тому, на думку Гаєка, повинно бути не тільки дві представницькі асамблеї (або дві палати парламенту) з різними функціями, але й принципи їх обрання мають бути різними.

Партійність виборів і брутальність політики

Сьогодні на теренах пострадянського простору політологи та філософи щораз більше говорять про феномен (феномени) *кланово-корпоративної держави*. Характерно, що цей феномен може набувати зовнішньо демократичних рис, точніше — може з успіхом використовувати природні демократичні інституції, зокрема й парламент, і партії. Гаєк із цього приводу зазначав, що великою помилкою є формування суто *законодавчого органу за партійним* принципом. Партійний поділ пасує урядовій асамблеї, але не справжньому законодавчому органу, який повинен формулювати загальнообов'язкові (між іншим, і для самих депутатів також) норми поведінки, при цьому, власне, й не створювати їх, а так би мовити, матеріалізувати ці кристали правової культури суспільства. Якщо, згідно з погано усвідомленими принципами демократії, законодавчий орган сприймається як безпосередній і абсолютний творець права, правом, відповідно, вважається закон, а законом усе, що виходить із надр найвищого законодавчого органу, — стає зрозумілим партійний принцип його формування (як і формування уряду). Зрозумілими є й наслідки такого підходу. «Саме усвідомленню того факту, що політика великою мірою визначається цілим рядом домовленостей із спеціально зацікавленими колами, завдячує «політична діяльність» своєю поганою репутацією серед звичайних людей».

Підкреслимо: наші, а тим більше Гаєкові міркування щодо неприйнятності партійного принципу виборів зовсім не є критикою нового українського виборчого закону. Ми не є тут союзниками президента, що наклав на цей закон вето. Якщо вже мова про нашу країну, то клановий характер формування парламенту існував і раніше, і полиск партійних жилетів зовсім його не змінює. Він пов'язаний насамперед із бюджетним лобіюванням — і, відповідно, найяскравіше виявляється в парламентських баталіях навколо бюджету, які забирають чи не половину законотворчого часу, і якнайкраще виявляють урядову заангажованість Верховної Ради (на підтвердження думки Гаєка про сутність бюджету як урядового рішення, а не закону). Можна заперечити, що це практика переважної більшості сучасних демократичних країн — це справді так, і це саме те, проти чого як проти вад демократії виступав Гаєк. Справа тільки в тому, що в одних країнах наслідок певних традицій ці вади знаходяться в певних рамках, тоді як в інших — вони не знають меж. До

речі, ще одне зауваження саме з цього приводу, яке підтверджує природність Гаєкового консерватизму: «Дорогоцінним надбанням є не конкретний набір інституцій, які достатньо легко копіюються, а певні менш відчутні традиції...».

Зазначимо ще раз, що насправді ми зустрічаємо тут у Гаєка певну ідеалізацію правотворчого процесу — власне, він сам пише про «зразкову конституцію» як про певну ідеальну схему, маючи на меті лише проілюструвати молодим (та ще не народженим — це ж 70-ті роки!) демократіям вади традиційної схеми поділу влад. При цьому в своїй критиці демократії він фактично засуджує всю суто політичну (урядову) сферу діяльності (в назві одного з розділів ідеться про «розвінчання політики»), бо вона неминуче вражена корупцією або засліплена вузькими міркуваннями на чийсь користь. Тому він намагається в своїй схемі поставити фактично над усією цією сферою *політичної влади орган влади правової* — орган суспільної совісті та справедливості. Не «соціальної справедливості» — це словосполучення для Гаєка рівнозначне пошуку чи лобіюванню привілеїв для окремих соціальних груп, — а справедливості як правил належної поведінки, що визнаються всім суспільством — усім *правосвідомим* суспільством — за загальнообов'язкові.

Так ліберал чи консерватор?

Негативне ставлення до політики є, безумовно, суто ліберальною рисою Гаєкової концепції. Відкидаючи намагання політизувати будь-які проблеми громадянського суспільства (в цьому він убачає ознаки необмеженої демократії, яка межує з тоталітаризмом), Гаєк наводить досить слушний аргумент про те, що такі намагання відволікають людську активність від виробничої діяльності й негативно позначаються на економічному зростанні. Надмірне змішування політики з економікою («планування») або політики з соціальною сферою («розподільча справедливість») призводить до того, що «стає набагато вигіднішим мати політичні важелі, аніж примножувати засоби для задоволення потреб своїх співбратів». У такому суспільстві лобістські структури («апарат парламенту») зростають набагато швидше за національний прибуток, і чим молодшою є демократія в країні, тим разючішим стає розрив.

Інколи здається, що Гаєк у своїй критиці політики та держави наближається до анархізму — принаймні, він чітко вписується в схему класичної ліберальної моделі *мінімальної держави*, яка не повинна втручатись у вільну гру ринкових сил (тому його й характеризують зазвичай як представника класичного — застарілого для ХХ століття — лібералізму). Коли він пише про моральний обов'язок уряду не тільки самому утримуватися від будь-якого втручання в цю гру, але й перешкоджати привласненню такої влади будь-якою організованою групою, — стає очевидним, що його позиція не має нічо-

Книжки, що надійшли до редакції

Юрій Шаповал
Україна
XX століття:
Особи та події
в контексті
важкої історії
Київ: Генеза, 2001

Книжка, написана з використанням недоступних раніше документів із ко-

лишнього партійного та інших архівів, а також архівів ЧК—ГПУ—НКВД—КГБ, розповідає про невідомі аспекти багатьох подій в історії України впродовж драматичного ХХ століття: репресій, голоду 1933 та 1946 років, боротьби з сіонізмом та «безбідним космополітизмом», приєднання Західної України до СРСР 1939 року тощо. Кілька «портретних» статей додають нові штрихи до біографій деяких діячів — з одного боку, тих, що постраждали від комуністичної влади (Михайла Грушевського, Кирила Осмака, Юліана Бачинського, Євгена Рихлика), з іншого — партійних керівників різного рангу та часу (Сталіна, Хрущова, Кагановича, Горбачова). Окремий розділ складає «нереалізований сценарій телесеріалу» «Україна і Ленін: п'ять вечорів з вождем», також побудований на історичних документах.

Діна Каминская
Записки
адвоката
Харьков:
Харьковская
правозащитная
группа; Фолио, 2000

Харківська правозахисна група видала книжку спогадів Діни Каминської — одного

з найкращих в СРСР 60—70-х років політичних адвокатів, захисниці на гучних дисидентських процесах Володимира Буковського, Вадима Делоне, Іллі Габая, Анатолія Марченка, Лариси Богораз, Павла Литвинова та інших.

Я вважала своїм головним завданням захищати право вільно висловлювати думку. Право, яке гарантоване радянським законом і повсякчас порушуване самим тільки фактом притягнення до кримінальної відповідальності за інакодумство. Яке ж унутрішнє почуття може примусити фахового захисника відмовитися вести такі справи, знехтувавши у такий спосіб свій обов'язок? Я впевнена, що передусім — страх. Страх цілком обгрунтований і зрозумілий. Страх, який виправдовує таку відмову в очах колег.
Діна Каминська

Цветан Тодоров
Обличчям
до екстремі
Львів: Літопис, 2000

Уславлений французький філолог-структураліст, критик і літературознавець Цветан Тодоров так визначає потрібний предмет своєї нової

книжки науково-публіцистичних есеїв: «Першу її грань становлять радянські чи німецькі табори; тоталітарні режими, які їх породили; Друга світова війна, під час якої вони досягли свого розквіту, словом — деякі дані про мене і невелика історія мого життя. Третю — моральна тематика: питання, які я вирішив поставити першій і другій історіям». Сталінські й гітлерівські табори, що їх автор розглядає як політичну екстрему тоталітарного режиму (адже створюючи екстремальну ситуацію людського існування, вони тим самим «висвітлюють правду про звичайні ситуації»), повстання у варшавському гетто 1943 року і Варшавське повстання 1944 року — ці та інші сюжети з граничною ясністю виявляють основні прояви людського буття й категорії моралі — героїзм і святість, гідність і турбота, зло й деперсоніфікація, сумирність і насолода від влади.

го спільного з консервативною ідейно-політичною програмою будь-якої ізольованої суспільної групи — чи то старої *аристократії*, чи то нової *клетократії*. Але ідеологічна контраридикторність не заважає можливому парадигмальному примиренню, — і коли Гаєк пише про перевагу суспільства, що формується, над державою, що створюється, — саме *суспільства* як самогенераційної системи, а не атомарної *особистості*, — він, безумовно, входить у колію консервативного світогляду.

На закінчення зазначу, що спроба ідентифікувати Гаєкову філософію права як ліберально-консервативну, безперечно, не є першорядним завданням цієї статті. Її метою було лише показати на цьому прикладі, по-перше, непридатність одномірних підходів до значних філософсько-правових систем, над якими тяжіють стереотипи, а по-друге — натякнути на можливість урізноманітнення філософсько-ідеологічного арсеналу вітчизняного громадсько-політичного бомонду. При цьому лібераль-

ний консерватизм (не обов'язково у гаєківському варіанті, який має свої вади) міг би стати не просто ще однією ідеологією, що претендує на політичний центризм — з усіма ознаками його *болотистості*, — а справді об'єднавчою парадигмою, здатною примирити, здавалось би, непримиренне. Мова зовсім не про якусь нову (або про якусь із наявних) політичну партію чи конкретну політичну програму. Мова про певну *громадянську позицію*, яка могла би бути притаманною представникам різних полі-

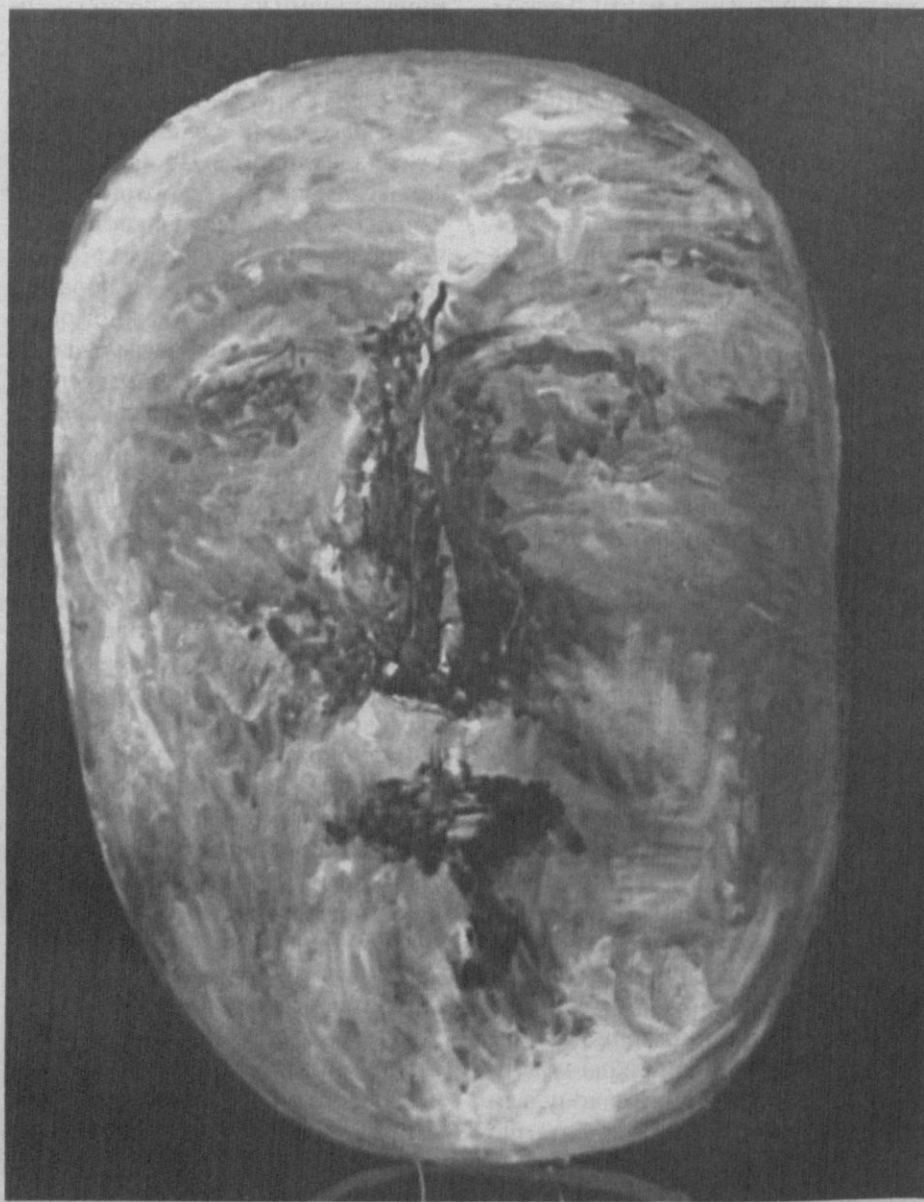
тичних ідеологій і яка би спонукала їх слухати не тільки себе, а й інших, а найперше — придивлятися до життя, а не затоптувати його політичними чоботами. Таку позицію потрібно *виховувати* і здобувати *пізнанням* — пізнанням себе й визнанням власного *незнання*, за словами мудреця — «я знаю, що нічого не знаю». Тільки таке «мудре невідання» (Кузанець) відкриває безмежні обрії світу обмеженому людському розумові й перетворює добу забобонів на добу віри. □

Зі збірки «Короткі хвости»

Юрій Тарнавський

Камінь

Не знати, чи було це тому, що звали його «Рок», себто «камінь» по-англійському, чи може, ще тому, що на прізвище було йому «Петерсон», себто й тут слово «камінь» крилося в корені, а чи, може, тому, що життя його склалося не надто легким, чи нарешті через якусь іншу незбагненну причину, але мірою того, як він старішав, Рок Петерсон дедалі більше й більше присвячував свою увагу камінню. Спершу цікавили його великі каменюки й узорі верств магми, що вилися граційно крізь їхні гострі, кантасті форми. Тоді малі камінці стали цікавити його, спершу заокруглені, вигладжені водою й льодовиками, тоді гостробокі, наслідки якихось страшних, брутальних подій. Він любувався їхнім кольором, формою, постійно не можучи вийти з дива, як гармонійно, немов у квітці, ці два завжди були поєднані, здібний простояти дослівно годинами, розглядаючи якийсь зразок такого, як обертав його в пальцях. Він почав вивчати геологію, став непоганим петрологом і петрографом, але зацікавлення його камінням переходило межі інтелектуального. Він чув емоційний потяг до каменя, й дедалі більше й більше відчувувався від людей та зближався до його світу. Він оточив себе камінням, спершу колекцією, яку розмістив на полицях, а згодом і купами, понакладаними на кожну поземну поверхню в його помешканні, так, що воно стало схожим на каменоломню і було важко рухатися в ньому. Виникала загроза, що одного дня провалиться підлога від ваги, накладеної на неї. Він ходив на прогулянки, які іноді тривали днями, далеко в гори, сподіваючись знайти цікаві камені, так, як люди їдуть в екзотичні краї, щоб пізнати там когось надзвичайного; годинами просиджував у каменоломнях, посеред каменів, спілкуючись із ними, як на вечірках із цікавими людьми, лежав у ліжку, мріючи про цей твердий, непроникливий, незмінний простір

Олексій Аполлонов. Велика голова, 2000

в нутрі каменя, який ніщо не може сколихнути. Вкінці він знайшов собі велику каменюку вигідної форми, яку тримав у ліжку, і з якою спав, обнявши її, наче жінку, і круглий, малий камінець, що містився вигідно йому в роті, і він спав з ним там затисненим сильно, палко обіймаючи каменюку руками. Та всього цього було не досить. Він хотів більше, хотів пізнати камінь до межі можливого, сам стати каменем, як усі інші.

Довгий час він думав, що це не можливе, що він мусітиме залишитися людиною навіки, до самої своєї смерті, та тоді, одного дня, здав собі справу, що це не було цілком так, бо існував спосіб наблизитися до своєї мрії — він зможе з'єднатися з каменем, коли той роздушить його. Це

стало для нього манією, та він не міг знайти правильного способу це досягнути — способу, який підходив би до його пляну. Він думав завісити каміння на стелі в своїм помешканні, перерізати шнури й бути роздушений ним, хотів знайти велику брилу на краю скелі, і потягнути її на себе ливкою, і т. д., і т. ін., та всі ці способи були неоковиті, неелегантні, й могли не закінчитися такою чистою, недовзначною його смертю, яку він прагнув. Та тоді, одного дня, він знайшов розв'язку. Він не міг стриматися від радощів, коли це сталося. Було це ось що. Недалеко від його дому був штаб великої міжнародної компанії, з садом скульптур, відкритим для сторонніх. Між скульптурами у ній була одна абстрактна, авторства ві-

домого модерного скульптора, яка складалася з велетенського вертикального моноліта, поставленого сторчма поруч камінної плити, частинно заритої в землю. Через свою обсеію Рок Петерсон часто відвідував цей сад, оскільки було в ній багато кам'яних скульптур, і одного дня помітив, що вертикальний моноліт прикріплено до плити в землі шрубами. Шруби ці, очевидно, можна було відкрутити, і моноліт тоді упав би на плиту. Була це перфектна розв'язка його проблеми — він помер би між двома каменями, до того ще й цікавими з мистецького огляду! Питання лише, як це досягнути. Він очевидно не міг зробити цього вдень, коли в саду були люди, тільки вночі. Побоявався він, що не зможе дістатися до саду після годин відвідування, та виявилось, що ділянка не була повністю оточена огорожею і дістатися йому всередину не становило проблеми. Він придивився уважно до шруб, і дійшов висновку, що можна було їх відкрутити за допомогою силового приладу. Пошукавши по крамницях, він знайшов такий прилад на батарею, і відразу придбав собі. Він випробував його у себе в помешканні, й переконався, що той функціонував бездоганно. Був він у сьомім небі. Він уже не чувся частиною людства, а тих твердих і важких форм, якими був оточений, немов друзями чи членами родини, що нетерпеливо чекали його, щоб він прийшов до них. Хвилина ця була вже цілком недалеко! Він ходив по помешканні, пестячи своїх друзів, розмовляючи з ними цією німою мовою, яку сам створив, щоб з ними спілкуватися. Залишалося ще тільки кілька годин, як стане темно!

Нарешті прийшла ніч. Рок Петерсон зачекав, аж стало пізно, щоб було менше шансів на те, що хтось буде в саду. Він узяв прилад, який придбав, сів у авто, поїхав до штабу компанії, і запаркував машину на вулиці, недалеко від місця, де мав проникнути в сад. Ніч була темна, немісячна, але небо чисте, так, що зорі прояснювали йому шлях до скульптури. Знайшов він її без труднощів. Оподалік стояв будинок штабу компанії, майже увесь зі скла, зі світлом всередині, тут, то там. У саду світла не було. Довкола теж не було видно ні душі.

* Українські варіанти творів зі збірки «Short Tails». Переклад з англійської автора.